

शिलान्यास नाटकमा वस्तुसङ्गठन

■ डा. कलावती रुपाखेती

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : kalasharma013@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/ss.v10i1-2.68611>

सार

प्रस्तुत लेख नाटककार भीमनिधि तिवारीद्वारा लिखित 'शिलान्यास' नाटकमा वस्तुसङ्गठनको निरूपणमा केन्द्रित छ। यो लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ। यस लेखका लागि सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यद्वारा गरिएको छ। यसमा भीमनिधि तिवारीको शिलान्यास नाटकलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र वस्तुसङ्गठनबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। यस लेखमा वस्तुसङ्गठनसम्बन्धी पूर्वीय मान्यतालाई आधार मानी उक्त नाटकमा कथानकलाई सङ्गठित गर्ने वस्तुसङ्गठनका तत्त्वहरूले के-कसरी काम गरेका छन् भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ। यो लेख निगमनात्मक पद्धतिअनुसार तयार गरिएको छ भने यसमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ। यस अध्ययनबाट कार्यावस्था, अर्थप्रकृति र सन्धिको उचित संयोजनका कारण वस्तुसङ्गठन उपयुक्त रही यो नाटक पठन र मञ्चनका दृष्टिले प्रभावकारी र सफल कृति हो भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी : अर्थप्रकृति, कार्यावस्था, नियताप्ति, प्राप्त्याशा, सन्धि

विषयपरिचय

भीमनिधि तिवारी (वि.सं. १९६८-२०३०) नेपाली साहित्यमा विविध विधामा स्थापित स्रष्टा हुन्। उनले वि.सं. १९९१ सालको गोरखापत्रमा सूर्यघाट शीर्षकको कविता प्रकाशन गरेर साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका हुन् भने वि.सं. १९९५ सालमा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित *सहनशीला सुशीला* नाटक लेखेर आफ्नो नाटक यात्रा आरम्भ गरेका हुन्। उनका काशीवास (१९९८), पुतली (१९९८), किसान (२००३), नैनीकाराम (२००४), आदर्श जीवन (२००८), विवाह (२०१०), सत्यहरिश्चन्द्र (२०१३), सिद्धार्थ गौतम (२०१३), नोकर (२०१४), शिलान्यास (२०१३), चौतारा लक्ष्मीनारायण (२०२४), माटोको माया (२०२७), महाराज भूपतीन्द्र (२००८), आत्महत्या (२०३३) चौधवटा पूर्णाङ्की नाटक तथा पाँच ऐतिहासिक एकाङ्की (२००८), एकाङ्की पल्लवी (२०११), एकाङ्की कली (२०१८) र इन्द्रधनुष (२०२७) गरी चार ओटा एकाङ्की सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन्। तिवारीका नाटक तथा एकाङ्कीहरू ऐतिहासिक, सामाजिक र पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन्। नाटककार तिवारी मूलतः सामाजिक आदर्शोन्मुख यर्थाथवादी नाटककार हुन्। उनका नाटकहरूको कथास्रोत ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक आदि रहेको पाइन्छ भने उनका नाटकले आदर्श समाजको निर्माण गर्ने सन्देश दिन खोजेको पाइन्छ। नाटकका विभिन्न तत्त्वहरूमध्ये कथावस्तु प्रथम तत्त्व हो। यसलाई

वस्तुसङ्गठन पनि भनिन्छ । नाटकमा वस्तुसङ्गठन महत्त्वपूर्ण शिल्पतत्त्व हो । यसलाई कथावस्तुको संयोजन पनि भनिन्छ । यसैका आधारमा कथानकले पूर्णता प्राप्त गर्दछ । नाटकीय वस्तुमा विद्यमान विभिन्न कार्य र व्यवहारहरूको श्रेणीलाई नै अवस्था भनिन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रहरूमा वस्तुयोजनाको विकासलाई क्रमिक रूपमा पालना गर्न आवश्यक छ भन्ने मान्यता रहेको छ । नाटककार तिवारीले नेपालको इतिहासमा घटेको एक ऐतिहासिक घटनालाई विषयवस्तुका रूपमा लिई केही नवीन शैलीका साथ *शिलान्यास* नाटक निर्माण गरेको पाइन्छ । यस नाटकका बारेमा विभिन्न दृष्टिकोणले अध्ययन गरिएको पाइए पनि वस्तुसङ्गठनका दृष्टिले भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत लेख *शिलान्यास* नाटकमा वस्तुसङ्गठन भन्ने विषयलाई प्रमुख समस्या निर्धारण गरी त्यसको समाधान गर्ने उद्देश्यतर्फ केन्द्रित गरिएको छ । पूर्वीय वस्तुसङ्गठनको मान्यताका आधारमा *शिलान्यास* नाटकको विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन *शिलान्यास* नाटकमा वस्तुसङ्गठन विषयमा केन्द्रित छ । नाटकमा वस्तुसङ्गठनको विश्लेषण गर्दा संस्कृत काव्य सिद्धान्तमा वर्णित कार्यावस्था, अर्थप्रकृति र सन्धिका नियमलाई आधार मानेर गरिएको छ । यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यस अनुसन्धानका लागि *शिलान्यास* नाटकलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने कार्यावस्था, अर्थप्रकृति र सन्धिका बारेमा लेखिएका पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यस लेखमा निगमनात्मक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ भने नाटकमा वस्तुसङ्गठन अध्ययनका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । यो लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

नाटक शब्दको उत्पत्ति 'नट' धातुबाट भएको हो । नाटकको अर्थ अभिनय वा सात्विक भावको प्रदर्शन अथवा परम्पराका वादविवाद एवम् कथोपकथनद्वारा विचार प्रकट गर्नु हुन्छ (दीक्षित, सन् १९४२ पृ. १) । भरतमुनिले नाटकलाई पञ्चमय वेद र तीन लोकका भावनाहरूको अनुकरण मानेका छन् । उनका अनुसार नाटकमा सबै प्रकारका ज्ञान, शिल्प, कलाशास्त्र समन्वित रहन्छन् (गैरौला, सन् १९८५ पृ. ५१८) । भामहले नाटकलाई अभिनेयार्थ भनेका छन् (दीक्षित, सन् १९४२ पृ. १) । कालिदासले नाटकलाई प्रयोग विज्ञान भनेका छन् (मल्ल, २०३६ पृ. ३) । एरिस्टोटलले नाटक मानिसको अनुकरणात्मक प्रवृत्तिको परिणति हो भनेका छन् (शर्मा, सन् १९८८ पृ. ३०४) । अनुकरण जीवनको अभिन्न अङ्ग हो र त्यही अनुकरणको एक हाँगा विशेषको सुरुचियुक्त रूपमा विकसित अवस्थाको नाम नाटक हो (जोशी, २०३७ पृ. १) । नाटकमा वस्तुसङ्गठनसम्बन्धी पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यताहरूमध्ये यसमा पूर्वीय मान्यतालाई ग्रहण गरिएको छ । पूर्वीय नाट्यशास्त्रमा कार्यावस्था, अर्थप्रकृति र पञ्चसन्धिलाई वस्तुसङ्गठन वा एकत्वको प्रमुख आधार मानिएको छ । प्रस्तुत लेखमा एकत्वको सिद्धान्तलाई आधार बनाई *शिलान्यास* नाटकमा वस्तुसङ्गठन विश्लेषण गरिएको छ ।

वस्तुसङ्गठन भनेको कुनै पनि साहित्यिक रचनालाई उत्तरोत्तर अधि बढाउँदै लैजाने घटनाहरूको शृङ्खलाक्रम हो । वस्तुसङ्गठनलाई कथावस्तु पनि भनिन्छ । भरतमुनिले वस्तुसङ्गठन अवस्था, अर्थप्रकृति र सन्धि गरी तीन किसिमको हुने बताएका छन् (शास्त्री, सन् २००५ पृ. ३०) । भानुभक्त पोखरेलका अनुसार

नाटकको कथावस्तु ज्यादै संयमपूर्वक ताछतुछ पारिएको अपेक्षाकृत छोटो हुनुपर्दछ । बढीमा तीन-चार घण्टाको समयमा सकिने किसिमको सङ्क्षिप्त कथावस्तु नाटकका लागि उपयुक्त हुन्छ (पोखरेल, २०५९, पृ. १६५) । नाटकीय कथावस्तु आधिकारिक र प्रासङ्गिक गरी दुई प्रकारका मानिएका छन् । सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहने कथावस्तुलाई आधिकारिक कथावस्तु भनिन्छ र यसैमा प्रमुख पात्रहरूको भूमिका रहेको हुन्छ । मुख्य कथावस्तुको सहयोगीका रूपमा प्रसङ्गावश ल्याइएको कथावस्तुलाई प्रासङ्गिक कथावस्तु भनिन्छ । यदि प्रासङ्गिक कथावस्तु मूल कथासँग अन्त्यसम्म नै रहन्छ भने त्यसलाई पताका भनिन्छ र कृतिका बिचमा कतै टुङ्गिन्छ भने प्रकरी भनिन्छ । पाश्चात्य विद्वानहरूले नाटकीय कथावस्तुमा प्रारम्भ, विकास, चरम, अवरोह र समाप्ति गरेर पाँच अवस्था हुने बताएका छन् । पूर्वीय काव्यशास्त्रीहरूले कथावस्तुका प्रारम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियताप्ति र फलागम गरी पाँच अवस्था हुने बताएका छन् । कथावस्तुलाई मुख्य फलप्राप्तिर बढाउने अंशलाई अर्थप्रकृति भनिन्छ । अर्थप्रकृति पनि बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी र कार्य गरी पाँच प्रकारका छन् । कथावस्तुका अवस्था र अर्थप्रकृति दुवैमा सम्बन्ध स्थापित गराउने तत्त्वलाई सन्धि भनिन्छ । सन्धि मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श र निर्वहण गरी पाँच प्रकारकै हुन्छन् । अर्थप्रकृतिहरू वस्तुतत्त्वसित सम्बन्धित देखिन्छन् भने अवस्थाहरू कार्यव्यापारसित सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । सन्धिहरू चाहिँ रूपरचनासित सम्बन्धित हुन्छन् । नाटकको कथावस्तुलाई उद्देश्यमूलक र सफल बनाउन यिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध हुनुपर्ने कुरालाई पूर्वीय विद्वानहरूले जोड दिएको देखिन्छ । यस लेखमा वस्तुसङ्गठनका उपर्युक्त मान्यताका आधारमा शिलान्यास नाटकको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

छलफल र निष्कर्ष

वस्तुसङ्गठनका आधारमा शिलान्यास नाटक

शिलान्यास नाटकले इतिहाससँग सम्बन्धित प्रख्यात विषयवस्तुलाई ग्रहण गरेको छ । वि.सं. १६१७ मा लमजुङका राजा यशोवर्मा शाहका कान्छा राजकुमार द्रव्य शाहले विजया दशमीको दिन घलेहरूका साथ दौडमा भाग लिई विजय प्राप्त गरी गोरखा राज्यमा शाहवंशीय परम्पराको शिलान्यास गरेको घटनालाई लिएर प्रस्तुत नाटकको रचना गरिएको छ । लमजुङका राजा यशोवर्मा शाह र रानी वसन्तावतीका राजकुमारमध्ये जेठा नरहरि शाह राज्यका उत्तराधिकारी भएकाले दरबारमा राखिएका थिए भने द्रव्य शाह जिउ बलियो, बुद्धि बोधो र हठी स्वभाव भएकाले उनलाई गोठको रेखदेख गर्न पठाइयो । उक्त गोठमा एक जना बालयोगी आउँछन् । द्रव्य शाहले बालयोगीको आदरपूर्वक सम्मान गर्छन् । द्रव्य शाहको सम्मानबाट प्रभावित भई माभकोटका राजा हुने छौं र तिम्रो सदा विजय हुने छ भन्ने आशीर्वाद दिन्छन् । बालयोगीको आशीर्वाद पाएपछि द्रव्य शाह गोठमा बस्न छोडेर दरबारमा फर्कन्छन् । वसन्तावतीले छोराहरूमा विवाद बढ्ला भन्ने आशङ्काले माहिला छोरालाई पुस्तन नुन खानीमा र कान्छा द्रव्य शाहलाई रागीनासको कोटको रक्षा गर्न पठाइन् । माभकोटको राजा मानसिंहले धर्म, कर्मलगायत ब्राह्मणवादको तीव्र विरोध गर्दै प्रजामाथि दमननीति अपनाएका कारणले प्रजाहरू असन्तुष्ट भई क्षेत्री राजाको खोजीमा रागीनास पुगी द्रव्य शाहलाई माभकोटको राजा हुन आग्रह गर्दछन् । उनले उनीहरूको प्रस्तावलाई अस्वीकार गरी पठाइदिन्छन् । गणेश पाँडेले माभकोटको राजा मानसिंहलाई हटाएर सिधै द्रव्य शाहलाई राजा बनाउँदा बिघ्न र बाधा आइपर्ने सम्भावनालाई मध्यनजर गर्दै विजया दशमीको दिन लिगलिगको दौड प्रतियोगितामा घलेहरूसँग भाग लिन लगाई लिगलिगको राजा बनाउने र पछि बुद्धिमतापूर्वक माभकोटको राजा बनाउने योजना बनाउँछन् । द्रव्य शाहले पनि गणेश पाँडेको योजनाअनुरूप दौडमा सफल

भई लिलगलिकका राजा बन्दछन् । एक वर्षपछि माभकोटमा हमला गरी मानसिंहलाई मारी विजय प्राप्त गरेर माभकोटलाई आफ्नो राज्यमा मिलाउँछन् । भाइ लिलगलिककोटको राजा भएको र माभकोटलाई पनि आफ्नो राज्यमा मिलाएको खबरले दाजु नरहरि शाहमा ईर्ष्या र कपट देखा परेको कुरा वसन्तावतीले थाहा पाउँछन् । छोरारहरूका बीचको शङ्कालु प्रवृत्तिलाई समाप्त गर्न दुबै छोरालाई चेपे नदीको किनारामा बोलाएर दुबै राज्यको माटो एकै ठाउँमा मिलाई हातको औँला काटेर रगत चुहाउँदै दुई राज्यको सीमा बाँदिन्छन् । त्यसपछि जसले कपट मनले चेपे नदी तर्न खोज्छ त्यसको सर्वनाश हुनेछ भन्छिन् । द्रव्य शाहले विभिन्न ठाउँमा विजय गरी आफ्नो राज्यलाई अभ्र फराकिलो बनाउँछन् । भाइको पुरुषार्थदेखि रिसाएका नरहरि शाहले आमाको मृत्युपछि द्रव्य शाहलाई बाबुको श्राद्धसँगै गर्ने बहानाले लमजुडमा बोलाई भोजनको समयमा षड्यन्त्रपूर्वक हमला गरी मार्ने योजना बनाउँछन् । द्रव्य शाहलाई धाइकी छोरीबाट सम्पूर्ण षड्यन्त्रको योजना थाहा पाउँछन् र त्यहाँबाट भाग्न सफल हुन्छन् । नरहरि शाहका लावा लस्करले लखेट्दै गुरुडथोकमा पुग्छन् । त्यहाँ दुबै पक्षबीच लडाईं हुन्छ । अन्त्यमा द्रव्य शाहको लस्करले नरहरि शाहको लस्करलाई पराजित गरी चेपेपारि पुऱ्याउनु जस्ता घटनाबाट यो नाटक निर्मित छ ।

शिलान्यास नाटकमा कार्यावस्था

कार्यावस्था भनेको नाटकमा जुन विषयलाई साध्य फलका रूपमा प्रस्तुत गर्न खोजिएको हुन्छ, त्यसैको क्रमिक विकास हो । साध्य वा फल भनेको नाटकमा नायक/नायिकाले प्राप्त गर्नुपर्ने अन्तिम परिणति हो । संस्कृत नाटक मूलतः सुखान्त हुन्छ र यो संस्कृत नाटकको परम्परा र विशेषता हो । संस्कृत साहित्यमा पाइने हिन्दू धर्म र दर्शनको अत्युत्तम प्रभावको उदाहरण हो (थापा, २०६६, पृ. ७३) । कथावस्तुमा विभिन्न अवस्थाको रूप पाइन्छ । भरतमुनिका अनुसार नाटकको कथावस्तुमा आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियाताप्ति र फलागमको रूप पाइन्छ (भरतमुनि, सन् २००४, पृ. ३०८) ।

आरम्भ

आरम्भ भनेको फल प्राप्तिका लागि तत्पर हुनु हो । यसमा पात्रहरूले सुरुमा सामान्य कार्य गर्दछन् । यसमा नायकले फल प्राप्तिको इच्छा र उत्सुकताको बीजारोपण गराएको हुन्छ । यस्तो घटनालाई वस्तुको आरम्भ भनेर चिनिन्छ । यस अवस्थामा अभीष्ट फल प्राप्तिका लागि आकाङ्क्षा र उत्सुकताको प्रादुर्भाव हुने हुनाले यस्तो अवस्थालाई आरम्भ अवस्था भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् २०१५, पृ. ६/७१) । नाटकमा नायक/नायिकाले फल प्राप्त गर्न विभिन्न किसिमका अभिनय गर्दछन् ।

शिलान्यास नाटकमा लमजुडका राजकुमार द्रव्य शाह पूर्वको सीमा रक्षाका लागि नागिनासमा बसेका हुन्छन् । त्यहाँ उनले गाई गोठको हेरचाह पनि गरेका हुन्छन् । बालयोगी भिक्षा मार्गद्वै द्रव्य शाह बसेका ठाउँमा पुग्छन् । उनले बालयोगीको आदरपूर्वक सम्मान गर्दछन् । आफू राजकुमार भएर पनि आमाबाबुको आज्ञाले गोठालो भएर बसेको र आफू जिउको बलियो, बुद्धिको बोधो भएकाले राज्यको काममा नलगाई गोठालो बनाएको कुरा सुनाउँछन् (पृ. ३) । द्रव्य शाहको कुरा सुनेर योगी उल्टै उनीप्रति प्रश्न गर्दै भन्छन्- “कल्ले भन्यो तिम्री राज्यको काम गर्न सक्दैनौ ? कल्ले भन्यो तिम्रो बुद्धि छैन ? मानिसको बुद्धि त टारीखेत जस्तो हो वा । त्यहाँ आफै अन्न उब्जदैन । खनजोत गर्नुपर्छ, मलजल पुऱ्याउनुपर्छ, बीज छर्नुपर्छ परिश्रमबाट अन्न पैदा हुन्छ । बुद्धि त्यस्तै हो” (पृ. ४) । बालयोगीले द्रव्य शाहलाई माभकोटका राजा हुने छौ र तिम्रो सदा विजय हुने छ भन्ने

आशीर्वाद दिन्छन् । बालयोगीको आशीर्वादले द्रव्य शाह आफैँ आश्चर्यमा पर्छन् । यस दृश्यको आरम्भमा आएर द्रव्य शाहलाई माझकोटको राजा हुने छौँ भन्नु आरम्भ अवस्था हो । प्रस्तुत प्रसङ्गले द्रव्य शाह भविष्यमा माझकोटको राजा हुने सङ्केतसमेत पहिलो दृश्यमा दिएको छ । यस दृश्यलाई आरम्भ अवस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा नायकले फल प्राप्तिका लागि आकाङ्क्षा र उत्सुकता देखिएको छ ।

यत्नावस्था

नायकले फल प्राप्तिका लागि उत्सुकतापूर्वक गर्ने कार्यविशेषलाई यत्न भनिन्छ । यस्तो अवस्थामा फल प्राप्तिका लागि नायक र नायिकाको आवश्यक कार्यप्रति तत्परताका साथ सक्रियता हुन्छ (विश्वनाथ, सन् २०१५, पृ. ६/७२) । शिलान्यास नाटकको दोस्रो दृश्यमा द्रव्य शाहले छोडेर दरवार फर्किने अटोट गरेका छन् । उनको जन्मको समयमा आमा वसन्तावतीले राति सपनामा पानी पिउँदा सूर्य निलेको देखेकी र ज्योतिष देखाउँदा पनि राजग्रह परेको पुष्टि गरेकाले वसन्तावतीले तीन भाइ छोरालाई सँगै नराखी द्रव्य शाहलाई रागिनास पठाउने चाँजोपाँजो मिलाउँछिन् । चेपे नदीको किराना रागिनासमा बसेर त्यही कोटको रक्षा गर्न पठाउँछिन् । द्रव्य शाहले रागिनासमा बसेर माझकोटको राजा हुनको लागि हातहतियार बनाउने र माझकोट हान्ने दाउ गर्छन् । यसरी द्रव्य शाहलाई माझकोटको राजा हुनेछस् र सधैं तेरो विजय हुने छ भनी योगीले भनेपछि माझकोटलाई जितेर त्यसको राजा हुनको लागि गरिएका सबै कामलाई यहाँ यत्नावस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी हेर्दा यस नाटकको दोस्रो दृश्यलाई यत्नका रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा नायकले फल प्राप्तिका लागि राजकाजका काम सिक्न गोठ छोडेर दारवार फर्किनु र माझकोटमा विजय प्राप्त गर्न हातहतियारको व्यवस्था गरी आक्रमण गर्न मौकाको पर्खाइमा रहनु फलागमका लागि उन्मुख गराएको छ ।

प्राप्त्याशा

प्राप्त्याशा भनेको फल प्राप्तिको सम्भावना हो । नाटकमा नायक नायिकाले सफलता प्राप्त गर्नका लागि आफू अनुकूल हुने गरी वातावरण सृजना गर्दछन् । फल प्राप्तिका लागि कार्य तत्परता र सक्रियता तीव्र रूपमा विकसित भएको अवस्थामा प्राप्ति र अप्राप्ति बीच द्वन्द्व हुन्छ । यस अवस्थामा इष्ट र अनिष्टको अन्तर्द्वन्द्व तथा सुख र दुःख दुबै परिस्थिति उत्पन्न हुन्छ । नायक/नायिकामा आशा र निराशाको परिस्थिति हुन्छ । फल प्राप्तिका लागि अनुकूल वातावरणले आशा र प्रतिकूल वातावरणले निराशाको स्थिति सृजना गर्दछ । यस प्रकारको अवस्थालाई प्राप्त्याशा भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् २०१५, पृ. ६/७२) ।

शिलान्यास नाटकमा द्रव्य शाह रागिनासमा बसेर हातहतियार बनाउने कार्यमा तल्लीन भएका छन् । त्यसै अवसरमा माझकोटका रैतीहरूमध्ये गणेश पाँडे र गंगाराम द्रव्य शाहलाई भेटी कुराकानी गर्न रागिनास आउँछन् । माझकोटका राजा मानसिंहले अन्याय गरेकोले त्यसका लागि द्रव्य शाहलाई माझकोटको लागि राजा बन्न आग्रह गर्दछन् । केही समयको भलाकुसारीबाट उनीहरूलाई विदा दिए पनि द्रव्य शाहले आफ्नो कुरा खोल्दैनन् । बरु उल्टै यसो भन्छन् “धेरै स्वास्नी फेर्ने लोग्नेको घर हुँदैन, त्यस्तै राजा फेर्ने रैतीको पनि देश हुँदैन । जो भयो भयो । त्यसैलाई बनाउनुपर्छ, आफ्नो अनुकूल पार्नुपर्छ (पृ. ३१) । उनले पाँडे र गंगारामलाई यसो भने पनि आफूलाई ज्योतिषीले राजग्रह परेको छ भनेको र बालयोगीको आशीर्वाद माझकोटको राजा हुने कुरामा विश्वस्त देखिनछन् । वातावरण पनि अनुकूल बन्दै रहेको र माझकोटको स्थिति विग्रँदै गएको छ र त्यहाँ रैतीहरू राजाको विरोधमा छन् । त्यसैले दृश्य-६ मा नारायण दास र गणेश पाँडे भिन्न-भिन्न राजाको

विरोध गर्दै द्रव्य शाहलाई विश्वस्त पार्न दत्तचित्तले लागि परेका छन् । यस्तो वातावरणले नाटकमा फलप्राप्ति र अप्राप्तिका बीच द्वन्दात्मक अवस्था रहेको र फलागमतर्फ बढी आशावादी रहेकाले यसलाई प्राप्त्याशाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

नियाताप्ति

नियाताप्ति भनेको फल प्राप्त हुने निश्चितता हो । यस अपस्थामा फल प्राप्तिको मार्गमा देखिएको विघ्न बाधाहरू हटेर निर्विघ्नता र निश्चितताको अवस्था सिर्जित भएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् २०१५, पृ. ६/७२) । यसरी हेर्दा सङ्घर्ष क्षीण हुँदै फल प्राप्त लगभग निश्चित भएको अवस्थालाई नियाताप्ति भनिन्छ । शिलान्यास नाटकमा असोजको दसैँको टीकाका दिन अपराह्नको समयमा चेपे नदीको किनारामा उत्सव हुनु, त्यहाँ वर्ष दिनलाई राजा हुन इच्छुक घलेहरूका माभ्रमा द्रव्य शाहलाई पनि दौड प्रतियोगितामा भाग लिन लगाई लिलगलिको राजा बनाउने र पछि बुद्धिमतापूर्वक माभ्रकोटको राजा बनाउने योजना बनाउँछन् । सोही योजना अनुरूप घलेहरूका साथ दौड प्रतियोगितामा भाग लिई सफलता प्राप्त गर्दछन् । लिलगलिको राजा भएपछि माभ्रकोटको राजा पनि हुने सङ्केत देखिएकाले फल प्राप्तिका लागि नजिक नजिक रहेको छ । त्यस्तो अवस्था यस नाटकको आठौँ दृश्यमा देखिएकाले आठौँ दृश्यलाई नियाताप्तिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

फलागम

पूर्ण रूपमा फल प्राप्ति हुनुलाई फलागम भनिन्छ । यस अवस्थामा अन्तिम बाधा पनि हल भएर अभष्टि लक्ष्य वा फल प्राप्त हुन्छ । यो नाटकीय वस्तुको फल प्राप्तिको अन्तिम अवस्था हो । यस कार्यावस्थामा नाटककार, नाट्यवस्तु र नायकका सम्पूर्ण उद्देश्य पूरा हुने हुनाले यसलाई फलागम अवस्था भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् २०१५, पृ. ६/७२) । द्रव्य शाहले आफू लिलगलिको राजा भएपछि माभ्रकोटमाथि लडाइँ गरी माभ्रकोटका राजा मानसिंहको शिरोच्छेदन गरेर माभ्रकोटलाई आफ्नो अधिनमा लिन सफल हुन्छन् । विजयपश्चात् द्रव्य शाहलाई शुभ मुहूर्तमा राज्याभिषेक गरी राजसिंहासनमा बसाउँछन् । बालयोगीले माभ्रकोटको राजा हुने छौँ भनी दिएको आशीर्वाद बल्ल पूरा भएको छ । यस्तो अवस्थालाई फलागम भनिन्छ । त्यसैले यस नाटकको एघारौँ दृश्यलाई फलागमका रूपमा सकिन्छ ।

शिलान्यास नाटकमा अर्थप्रकृति

अर्थको तात्पर्य प्रयोजन वा वस्तुको फल हो र प्रकृतिको अर्थ कारण वा हेतु हो । यसरी नाटकमा फल प्राप्ति साधन वा उपायलाई अर्थप्रकृति भनिन्छ । अर्थप्रकृतिले कथावस्तुको विकासलाई पूर्वापर क्रममा जोड्छ । फलागमरूपी मुख्यार्थको साधन बन्ने नाट्यवस्तु वा कथावस्तु (इतिवृत) को अन्तस्तत्त्वलाई अर्थप्रकृति भन्दछन् । अर्थप्रकृति बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी र कार्य गरी पाँच प्रकारका हुन्छन् (उपाध्याय, २०५२, पृ. ७९) । अर्थप्रकृतिलाई पूर्वीय नाट्य परम्परामा वस्तुको चमत्कार अङ्ग पनि मानिन्छ, किनभने यसले चमत्कारिक रूपमा कथावस्तुको विकासको शृङ्खला निर्माण गरेको हुन्छ ।

बीज

फललाई विकासतिर लैजाने साधनलाई बीज भनिन्छ । यसमा कथावस्तुको प्रारम्भ हुन्छ । मुख्य फलको हेतु बन्ने घटना वा परिस्थितिलाई बीज भनिन्छ (शास्त्री, २०६२, पृ. ३१) । आरम्भमा यो अत्यन्त सानो र क्रमशः

विस्तृत हुँदै जान्छ । नाटकको सुरुमा सूत्रात्मक वा छोटो कथनका रूपमा देखिने बीज विस्तारै बढ्दै-फैलिँदै जान्छ र नाटकलाई सही दिशा प्रदान गर्दछ । *शिलान्यास* नाटकको पहिलो दृश्यलाई बीजका रूपमा लिन सकिन्छ । द्रव्य शाहको गोठमा बालयोगी आउँछन् । द्रव्य शाहले बालयोगीलाई मानसम्मानको साथ खानपिनको व्यवस्था गरी दिन्छन् । उनको सम्मानपूर्वक गरिएको व्यवहारबाट बालयोगी खुसी भई माभकोटको राजा हुनेछौं र तिम्रो सदा विजय हुनेछ, भन्ने आशीर्वाद दिन्छन् । जसले गर्दा द्रव्य शाहलाई माभकोटको राजा हुने लालसाले कथाको आरम्भ गर्नुका साथै त्यसलाई गतिशील पनि बनाएको छ । अन्यथा बालयोगीले आशीर्वाद दिएका थिएनन् भने द्रव्य शाह त्यति छिटै उत्सुकतापूर्वक अगाडि बढ्दैनथे होलान् । यसरी योगीको आशीर्वादले वस्तुलाई कार्योन्मुख गराइ दिएको छ । नाटकमा यस किसिमको अवस्थाको सृजना हुन्छ भनेको अर्थप्रकृतिको दृष्टिले बीजको अवस्था हो ।

बिन्दु

बिन्दु भनेको बीजरूपी कथावस्तुलाई विस्तार गरी अघि बढाउने तत्त्व हो । कथावस्तुको एक महत्त्वपूर्ण अंश हो । बिन्दुमा बीजको विस्तार हुन्छ । जसरी पानीको तेलको थोपा फैलिन्छ, त्यसरी नै बिन्दुमा बीजले प्रसार हुन पाउँछ (थापा, २०६६, पृ. ७९) । अझ विभिन्न प्रसङ्गद्वारा मूलकथामा असम्बद्धता र विशृङ्खलाता हुँदा मूलकथा प्रवाहलाई पुनर्जीवित र गतिशील बनाउनमा यसको मुख्य भूमिका रहन्छ । यसले विषयान्तर हुँदै गएको घटनालाई मूल कथाप्रति उन्मुख बनाउँछ । *शिलान्यास* नाटकमा माभकोटको राजा मानसिंहले धर्म, कर्म ब्राह्मणवादको तीव्र विरोध गरी प्रजामाथि दमन नीति अपनाउँछन् । राजाको दमन नीतिबाट प्रजा असन्तुष्ट भएर क्षेत्री राजाको खोजमा लाग्दछन् । माभकोटको गणेश पाँडे र गंगारामले द्रव्य शाहलाई राजा बनि दिन अनुरोध गर्दछन् । फल प्राप्तिका लागि उनीहरूको सहयोगले कथावस्तु गतिशील बनेको छ । यस्तो अवस्थालाई बिन्दुको उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

पताका

पताका भनेको आधिकारिक कथाको समानान्तर रूपमा अघि बढ्ने प्रासङ्गिक कथा हो । यसको सम्बन्ध नायक नायिकाका सहयोगीहरूसँग हुन्छ । यो नाटकको बीचबाट सुरु भएर नाटकको अन्त्यसम्म रहन्छ । पताकाले वस्तुलाई प्रभावकारी र घटनालाई गतिशील बनाउने काम गर्दछ । यसले मूल चरित्रमाथि पनि प्रकाश पार्दछ । त्यसैले पताकालाई मूल कथावस्तुको सहायक र साधक कथा पनि भनिन्छ । *शिलान्यास* नाटकमा माभकोटको राजा मानसिंहको अन्याय र अत्याचारले गर्दा त्यहाँको स्थिति बिग्रदै जानु, यता ज्योतिषले राजग्रह परेको छ भनेको र बालयोगीको आशीर्वादले राजा हुने कुरामा विश्वस्त देखिन्छन् । उनी बढी आशावादी भएका र हतियारमा साँद लगाउने कार्यमा तल्लीन हुन्छन् । यसलाई अर्थ प्रकृतिका रूपमा हेर्दा पताकाका रूपमा लिन सकिन्छ । जसले फलप्राप्तिका लागि अझ अग्रसर बनाएको छ ।

प्रकरी

नाटकमा प्रसङ्गवश आरम्भ भई बीचमै अन्त्य हुने कथालाई प्रकरी भनिन्छ । प्रकरी पनि नाटकमा फल प्राप्तिकै उपायका रूपमा रहेको हुन्छ, र यसको सम्बन्ध पनि नायक नायिकाका सहयोगीहरूसँग नै हुन्छ । *शिलान्यास* नाटकको दृश्य आठमा असोजको टीकाको दिन चेपे नदीको किनारमा वर्ष दिनका लागि राजा हुन

इच्छुक घलेहरूका दौड प्रतियोगिता हुने र दौडमा पहिला हुने व्यक्ति राजा हुने प्रतियोगितामा द्रव्य शाह पहिलो भएर राजगद्दीमा बस्दछन् । त्यहाँ द्रव्य शाहलाई सामेल गराउने कि नगराउनेका बीच चर्को विवाद गराइएको छ र अन्त्यमा द्रव्य शाहलाई सहभागी गराउन मञ्जुर गरिएको घटनालाई प्रकरीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

कार्य

कार्य भन्नाले मुख्य फलको प्राप्ति भन्ने बुझिन्छ । कार्य सम्पन्न भएपछि नाटकीय वस्तुको पनि समापन हुन्छ । आधिकारिक कथावस्तु फलागमसम्म पुगनु नै कार्य हो । त्यस्तो साध्य जसको सिद्धिका लागि नाटक वा काव्यमा सारा सामग्री एकत्रित गरिन्छ, त्यसलाई कार्य भनिन्छ । यो नाटकको अन्तिम अवस्था हो । *शिलान्यास* नाटकमा माभकोटका राज्यमा लडाईं गरी राजा मानसिंहको शिरोच्छेदन गरेर राजसिंहासनमा बस्नु र राज्यभिषेक गर्नु फलप्राप्ति हो । नाटकको एघारौं दृश्यलाई कार्यका रूपमा लिन सकिन्छ ।

शिलान्यास नाटकमा सन्धि व्यवस्था

कथावस्तुको कार्यावस्था र अर्थप्रकृतिलाई गाँसेर कथावस्तुलाई सुसङ्गठित बनाउने सम्बन्धलाई सन्धि भनिन्छ । अर्थात् कथावस्तुका विभिन्न घटनाहरू वा अङ्गहरूलाई अन्वित गर्ने उपकरणलाई सन्धि भनिन्छ । सन्धिले कथावस्तुका विभिन्न शृङ्खलाहरूलाई कार्यान्मुख र उद्देश्योन्मुख बनाउने काम गर्दछ । एउटा प्रयोजनसँग सम्बन्धित कथावस्तुको अंशलाई अर्को प्रयोजनसँग सम्बन्धित कथावस्तुसँग सम्बन्ध गर्ने विशेषता नै सन्धि हो (थापा, २०६०, पृ. ८२) । वास्तवमा कथावस्तुका विभिन्न घटनाहरू अथवा अङ्गहरूलाई सु-सम्बन्ध गर्नु, गत्यात्मक रूप प्रदान गर्नु, कलात्मक रूप दिनु र प्रभावात्मक बनाउनु सन्धिको विशेष काम हुन्छ । सन्धि मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श र निर्वहण गरी पाँच प्रकारक हुन्छन् (भरतमुनि, सन् २००४, पृ. ३१२) । पूर्वीय नाट्य परम्पराले पाँच कार्यावस्था, पाँच अर्थप्रकृति जस्तै पञ्चसन्धिलाई पनि महत्त्व दिइएको छ किनभने यसैका माध्यमबाट नाटकको वस्तुसङ्गठनमा कथावस्तुको अवस्था र अर्थप्रकृतिविच सम्बन्ध स्थापित हुन्छ ।

मुखसन्धि

नाटकमा कथावस्तुका आरम्भावस्था र बीजको योग गराउने सन्धिलाई मुखसन्धि भनिन्छ । यसले आरम्भमा फलसिद्धिको उत्सुकता र बीजमा फलको हेतुलाई संयोजन गर्दछ । यस सन्धिमा कथावस्तु फल प्राप्तिका लागि अग्रसर रहन्छ । यस दृष्टिले शिलान्यास नाटकको पहिलो दृश्यलाई मुखसन्धिको रूपमा मान्न सकिन्छ । द्रव्य शाह आमाको कोखमा हुँदा आमाले सपनामा सूर्य निल्नु, ज्योतिषीले चिना हेरेर राजयोग छ भन्नु र अहिले गोठमा आएर बस्दा पनि कहिल्यै नदेखिएका अद्भुत योगीको आशीर्वाद जस्ता घटनाले मुखसन्धिको काम गरेको छ । नायकमा माभकोटको राजा हुने उत्सुकता र त्यसको कारण समेत देखिएको छ ।

प्रतिमुख सन्धि

कथावस्तुको यत्न अवस्था र विनदुको योग गराउने सन्धिलाई प्रतिमुख सन्धि भनिन्छ । यसमा कार्यको विकास हुन्छ, फलको लक्ष्य र अलक्ष्य दुबैको विकास हुँदै गरेको जानकारी हुन थाल्दछ । यसरी बीजको अङ्कुर केही दृश्य र अदृश्य रूपमा उद्भिद हुनु प्रतिमुख सन्धि हो । *शिलान्यास* नाटकमा पहिलो र दोस्रो दृश्यलाई प्रतिमुख सन्धिको रूपमा लिन सकिन्छ । बालयोगीको आशीर्वाद र माभकोटका राजाको दमन नीतिबाट दिक्क भएका जनताले क्षेत्री राजाको खोजमा लाग्नु जस्ता घटना फलप्राप्तिको साधकका रूपमा रहेका छन् ।

गर्भसन्धि

प्राप्त्याशा र पताकाको संयोग भएको कथावस्तुको अवस्थालाई गर्भसन्धि भनिन्छ । यसमा फल प्राप्तिको आशा-निराशा, सुख-दुःख, प्राप्ति-अप्राप्ति आदिले वस्तुमा गतिशीलता ल्याएको हुन्छ । गर्भसन्धिमा अभीष्ट लक्ष्य प्राप्तिको आशा हुन्छ । यसले प्राप्त्याशा र पताकालाई समन्वित गरी फलप्राप्तिको आशा गराई वस्तुको कार्यव्यापारलाई पराकाष्ठामा पुऱ्याउने काम गर्दछ । *शिलान्यास* नाटकमा मानसिंहको उपस्थितिले नाटकलाई उत्कर्षमा पुऱ्याएको छ । माभकोटका गणेश पाँडे र नारायण दासको मन्त्रणाले गर्भसन्धिको काम गरेको छ । यसले प्राप्त्याशाको कथावस्तु र पताकाको कथावस्तुलाई जोडेको छ । यसरी हेर्दा शिलान्यासको पाँचौँ दृश्यलाई गर्भसन्धिको रूपमा मान्न सकिन्छ ।

विमर्श सन्धि

वस्तुको विकासमा फलको आशा बढी बिघ्न, बाधा र श्राप आदि आइपुग्नु र टार्नुलाई नै विमर्श सन्धि भनिन्छ । विमर्श सन्धिमा अभीष्ट उद्देश्य प्राप्तिका लागि एउटै मात्र अवरोध बाँकी रहन्छ । यसमा हृदय मन्थन सङ्घर्षसहित विमर्श प्राप्त हुँदै वस्तुको विकास त्यो सीमासम्म पुग्दछ, जहाँ कार्यसिद्धि र फलागम पूर्ण रूपमा पाको हुन्छ । यसमा नियतापत्ति र प्रकरीको योग हुन्छ । *शिलान्यास* नाटकको आठौँ दृश्यमा चेपे नदीका किनारमा असोजको टीकाका दिन एक वर्षको राजाको लागि घलेहरूको दौड प्रतियोगितामा द्रव्य शाह पनि सहभागी भएर पहिलो भई राजगद्दीमा बस्छन् । त्यहाँ द्रव्य शाहलाई पनि सहभागी गराउने कि नगराउनेका बीच चर्को विवाद गराइएको छ । अन्त्यमा द्रव्य शाहलाई सहभागी गराउन मञ्जुर गरिएको घटनालाई विमर्श सन्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

निर्वहण सन्धि

फलागम र कार्यको योगलाई निर्वहण सन्धि भनिन्छ । निर्वहण सन्धिमा प्रयोजनको सिद्धि प्राप्त हुन्छ, फल प्राप्त हुन्छ । यो नाटक वा काव्यको उपसंहार हो । यसमा वस्तु योजनाको फल प्राप्तिका लागि सिद्धिका रूपमा पूर्ण निर्वाह भई एक नाटकीय कार्यको पूर्ति भई समाप्ति हुन्छ । *शिलान्यास* नाटकमा माभकोटको राजा मानसिंहलाई परास्त गर्नु निर्वहण सन्धि हो । यहाँ फलागम अवस्था र कार्यको कथावस्तुलाई निर्वहण सन्धिले जोडेको छ । नाटकको एघारौँ दृश्यलाई निर्वहण सन्धिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

शिलान्यास नेपाली नाटकको इतिहासमा आधुनिक कालको कृति हो । यो ऐतिहासिक घटनालाई कथावस्तुको रूपमा ग्रहण गरी लेखिएको आधुनिक नाटक हो । यसमा पाइने सुखान्त अवस्था पूर्वीय नाटकको प्रभाव हो । आदि, मध्य र अन्त्यको योजनामा पूर्वाधार प्रसङ्ग मिलाई कार्यकारण शृङ्खलामा बाँध्न सफल यस नाटकको कथानक सुसङ्गठित देखिन्छ । यसमा पूर्वीय वस्तुसङ्गठनका पाँच कार्यावस्थाहरू आरम्भ, यत्न, प्राप्त्याशा, नियतापत्ति र फलागमको अवस्था पाइन्छ भने बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी र कार्य जस्ता पाँच अर्थप्रकृतिको प्रयोग पनि पाइन्छ । यस नाटकको प्रथम दृश्य बीजको रूपमा आएको छ भने विभिन्न ठाउँमा मूल उद्देश्यबाट विशृङ्खलित हुन खोजेको कथालाई जोड्ने बिन्दुको प्रयोग पनि सफल देखिन्छ । यसमा माभकोटको राजा मानसिंहको प्रसङ्ग पताकाको उदाहरण हो भने द्रव्य शाहलाई दौड प्रतियोगितामा सहभागी गराउने नगराउने

कुराको प्रसङ्गद्वारा प्रकरीको प्रयोग हो । नायकलाई माभकोटको राजा बनाएर नाटककारले कार्य पनि पूर्ण गराएका छन् । यसमा कार्यावस्था र अर्थप्रकृति जस्तै पञ्च सन्धिको पनि राम्रो संयोजन गरिएको पाइन्छ । यसरी ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई कुशल संयोजनद्वारा संयोजित गर्न सक्नु यस नाटकको सफलता हो । यसले नाटकलाई उत्कृष्ट कृतिका रूपमा स्थापित गरेको छ । यस प्रकार वस्तुसङ्गठन अन्तर्गतका पाँच कार्यावस्था, पाँच अर्थप्रकृति तथा पञ्चसन्धिको उपयुक्त संयोजन गरिएकाले यो नाटक वस्तुसङ्गठनका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ-सूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५२), *नाटक र रङ्गमञ्च*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- गैरोला, वाचस्पति (सन् १९८५), *संस्कृत साहित्यका इतिहास*, दिल्ली : नेशनल पब्लिसिंग हाउस ।
- जोशी, रत्नध्वज (२०३७), *नेपाली नाटकको इतिहास*, तेस्रो संस्क., काठमाडौँ : नेपाल राष्ट्रिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- तिवारी, भीमनिधि (२०४७), *शिलान्यास, एघारौँ संस्क.*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- थापा, मोहन हिमांशु (२०६६), *साहित्य परिचय, पाँचौँ संस्क.*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- दीक्षित, श्याम सुन्दरलाल (सन् १९४२), *आलोचनात्मक अध्ययन*, आगरा: प्रीतम प्रकाशन ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०५९), *सिद्धान्त र साहित्य*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भरतमुनि (सन् २००४), *नाट्यशास्त्रम्*, (सम्पा. पारसनाथ द्विवेदी), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।
- मल्ल, विजय (२०३६), *नाटक एक चर्चा*, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- विश्वनाथ (सन् २०१५), *साहित्य दर्पण*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- शर्मा, कृष्णदेव (सन् १९८८), *समीक्षा सिद्धान्त*, आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।
- शुक्ल, बाबुलाल शास्त्री (सन् २००५), *नाट्यशास्त्र*, दोस्रो. संस्क., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।